

НОВІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОСВІТИ ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ**Т.В.Глєбова***асистент кафедри філософії**Київського національного економічного університету*

У статті розглядаються нові методологічні орієнтири освіти XXI століття в умовах сталого розвитку. Здійснено огляд основних методологічних концепцій та підходів організацій освіти. Одним із головних методологічних підходів є синергетика та системний аналіз. Зміни парадигми освіти в умовах переходу до сталого розвитку передбачено програмою дій ООН на XXI століття та відповідними документами Уряду України.

Ключові слова: синергетика, системний аналіз.

Світове співтовариство визначило за підтримкою ООН на XXI ст. програму сталого розвитку, яка складається з економічної, екологічної і соціалістичної компонентів. Всі названі компоненти мають цивілізаційні виміри і характеризуються переходом від індустріальної до постіндустріальної, від регіональної до планетарної цивілізації, від капіталістичних та пост-соціалістичних суспільств до цивілізації соціальнозорієнтованого ринку та ліберальної демократії, і нарешті перехід від традиційних форм культури до метакультури, від суто національних систем освіти до універсального освітнього простору [4].

На фоні різних змін характеру, темпів, форм та смислів світового історичного періоду виникає потреба у методологічному аналізі динамічності змін соціального світу. Даному аспекту проблем і були присвячені дослідження В.Андрущенка, Г.Бейтсона, Ф. фон Больнова, В.Вернадського, І.Девтерова, С.Кримського, В.Кремня, О.Кравченка, В.Лутая, В.Лук'янця, М.Михальченка, М.Мойсеєва, Б.Новікова, Л.Озадовської, А.Павленка, Ю.Павленка, С.Степаненка, У.Еко тощо. На думку науковців, суспільно-економічні зміни в державі обумовлюють необхідність створення адекватних соціально-педагогічних умов, серед яких найважливішою має бути процес утвердження в суспільстві пріоритетності сфери освіти. Динаміка змін суспільного розвитку та процесів соціальних перетворень продукують зміни концептуальних основ варіативність розвитку системи освіти. У цих процесах філософія виконує світоглядну і методологічну функції, озброює педагогіку науковою методологією, здійснює теоретико-філософське обґрунтування становлення сучасної системи освіти.

Вперше з позиції концепції ноосферогенезу нові вимоги до освіти сформулював В.Вернадський: „Очевидно, і форми вищої школи кожної історичної доби повинні бути однаковими для всього людства, розрізнятися

в різних державах і у різних народів лише відтінками, що не торкаються основних умов її існування” [2; 4]. Він також звернув увагу на проблеми глобалізації вищої освіти і три універсальні умови її розвитку: перша з них – це розвиток знання і його наукової організації, друга – демократизація суспільного і державного життя, третя – розповсюдження єдиної культури на всю земну кулю. Останню умову В.І.Вернадський уточнює тезою про доступність єдиної культури (перш за все на базі науки) для всіх країн і всіх народів, для всього людства, тому що саме наукове знання обумовлює єдність людської культури незалежно від історичного або географічного місця і часу.

На наш погляд, для усвідомленого сприйняття реальних процесів змін у суспільстві досить цінними і філософсько-методологічними є визначення С.Кримським особливостей перехідного періоду, до яких відносяться: 1) процес перетворень, змін, трансформацій, що пов'язують стани стабільності системи: вихідного і цільового, кінцевого та результативного стану; 2) варіативність шляхів, форм, моделей та виявів просування до стану стабільності; 3) структурна напруженість, розхитування вихідних структур на межі хаосу; 4) суперечність між неорганізованістю та впорядкованістю, стихійністю та програмованістю змін (легітимність та нелегітимність процесів); 5) виникнення явищ, що поєднують риси протилежних тенденцій, вимог; 6) наявність наскрізних елементів, завдяки яким відбувається поєднання минулого, сьогодення та майбутнього даного процесу [4, 201].

Усі вищезазначені характеристики перехідного періоду знаходять своє відображення і в системі освіти, яка за своєю суттю є необхідною та найважливішою частиною суспільного життя, основою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства, характеризує певну суспільну та соціально-культурну цілісність. Освіта виконує життєво

важливу суспільну функцію, є ключовою ланкою і умовою існування суспільства. Виходячи із загальноцивілізаційних змін, що охоплюють і нашу державу, освіта має стати пріоритетом будь-якого суспільства чи будь-якої держави [9, 91].

Головною передумовою успіху тієї чи іншої країни, що знаходиться у перехідному процесі від індустріального виробництва до науково-інформаційних технологій, є стан інтелектуалізації нації, базисною основою якого є високий рівень розвитку особистості та провідна роль освіти. Отже, пріоритетність та цінність освіти в житті суспільства є незаперечною, причому для системи освіти характерною є не лише закономірна залежність змін від суспільно-економічних перетворень, але й створення освітою такого суспільства, яке розуміє важливість загальнонародних справ завдяки освіті забезпечує їх виконання [6, 33]. Це обумовлено, за твердженням В.Андрущенко, передусім, тим, що „освіта - це суспільний процес розвитку і саморозвитку особистості, пов'язаний з оволодінням соціально-значущим досвідом, утіленим у знаннях, уміннях і навичках творчої діяльності, чуттєво-цінних формах духовно-практичного освоєння світу” [9, 110].

Освіта як процес носить суспільний характер, здійснює в суспільстві і за суспільно визначеними стандартами, саме суспільство визначає суть і спрямованість освіти, її результативність, пріоритети і цінність освітнього процесу. З іншого боку, від ефективності функціонування системи освіти, освіченості кожного громадянина будь-якого суспільства чи країни залежать прогресивні поступи у суспільному житті. Тобто, в умовах динамічних змін освіта має стати революційною силою трансформації, однією з рушійних сил на шляху до вищої форми суспільного розвитку. Проблеми освіти є центральними з точки зору політичного, матеріально-технічного та культурного розвитку країни. Це твердження корелюється з прогностичним аналізом тенденцій розвитку вищої освіти, здійсненим В.Андрущенко, який підкреслює, що „освіта є пріоритетом серед пріоритетів”, від розвитку освіти багато в чому залежить вигляд майбутнього суспільства, культури та особистості [1, 11].

Саме тому набуває доцільності та вагомості аналіз філософського аспекту змін у напрямках, за якими відбувається розвиток системи освіти, відповідно до пріоритетної методологічної ролі філософії щодо педагогічної науки. Незаперечним є той факт, що і в системі освіти спостерігаються ідентичні процеси перехідного періоду, які характерні для суспільного життя, і можливість їх наукового обґрунтування виникла у зв'язку зі зміною світоглядних і методологічних орієнтирів сучасної нау-

ки. В першу чергу це стосується переосмислення наукового пізнання світу, виходячи з позицій учення В.Вернадського про ноосферу, коли еволюція живого не може відбутися без єдності чинників самоорганізації біосферних еволюційних процесів та людського розуму. Саме в цих умовах пізнання набуває іншого характеру – стратегії співучасті, коли людина виступає не в ролі господаря, а як суб'єкт взаємовідносин із зовнішнім світом, підкоряючись загальним закономірностям буття природи і людини, де наука набуває людських вимірів, а природа і людина розглядаються як єдиний процес, що само організується.

Для розуміння суті й шляхів розв'язання глобальних проблем освіти для сталого розвитку сучасності необхідно з'ясувати їхнє походження, природу і причини загострення. Існують шість світоглядно-методологічних орієнтацій людини у світі:

- Людина і Світ є досконалими;
- Людина і Світ є недосконалими;
- Людина – є досконала, а Світ – недосконалий;
- Людина – недосконала, а Світ – гарний;
- Деякі люди погані, деякі досконалі, а світ гарний;
- Людина досконала, а Світ частково гарний, а частково поганий;
- Людина частково досконала, частково недосконала і Світ частково гарний, частково поганий.

На базі першої із цих світоглядних орієнтацій сформувалися релігійно-філософські і богословські системи креаціонізму (наприклад, фундаменталістський напрямок іудаїзму згідно з якою Світ і Людина є досконалими божими Творіннями, тому людині не слід втручатися у божі справи, а треба лише довіритися Богові) або вульгарно-матеріалістичні, згідно з якими „природа не робить помилок”, а „людина як вершина еволюції” природи також не помиляється.

На базі другої із цих орієнтацій сформувався позитивістський підхід закономірного природного виникнення і еволюції Світу і Людини, який передбачає можливість перебудови згідно існуючих ідеалів досконалості і наукових знань („Або зруйнувати природу і знищити себе, або зберегти і поліпшити світ і самого себе”).

На базі третьої світоглядної орієнтації сформувалися філософські ідеї вульгарного спрощеного марксизму, згідно з якими Людина є царем природи (Кіплінг), тому може підкорювати її, перебудовувати під свої потреби (Т.Лисенко, В.Мічурин).

На базі четвертої світоглядної орієнтації сформувалися релігійно-філософські ідеї буддизму та християнського еволюціонізму

(П.Тейяр де Шарден), згідно з якими вдосконалення і самовдосконалення потребує Людина, а не оточуючий її Світ („Все зло в людині і боротися треба не із забрудненням навколишнього середовища, а із забрудненням душ людей”).

На базі п'ятої світоглядної орієнтації виникли расистські і геополітичні теорії вищості одних етносів і расових груп над іншими, виправданням етнічних і расових чисток, заселення земного простору тільки повноцінними людськими ресурсами.

На базі шостої світоглядної орієнтації виникли метафізичні концепції географічного детермінізму (Монтеск'є), згідно з якими кращі природні умови сприяють розвитку цивілізацій, а погані стримують цивілізаційні процеси.

На базі сьомого типу світоглядно-методологічної орієнтації виник і розвинувся марксистський підхід (К.Маркс, Ф.Енгельс), згідно з яким клас працівників повинен знищити експлуаторські класи і використати сприятливі або підкорити собі несприятливі природні умови для здійснення мрії кращої частки людства про комунізм („Філософи лише по-різному пояснювали світ, але справа в тому, щоб змінити його”).

Сучасна філософія по новому осмислює можливість та необхідності створення наукової світоглядної картини світу соціального. Причому світ соціальних релігій не ототожнюється з мережею об'єктивних артефактів і незалежних від спостерігача подій, а саме є „живим життям та життєвим світом” [10, 52], сутність якого обумовлюється суб'єктом пізнання та ціннісними настановами. Існування різноманітних практик, імовірнісних знань ускладнюють в наш час пізнання істини, і ще більше її традиційний показник – „практику”. Вона на думку М.Поповича, вже не виступає основним критерієм істини, а вимірюється лише істиною [12, 126].

Концептуальними основами зміни наукових підходів до існування людини у соціумі, всесвіті є міждисциплінарний науковий напрямок, що отримав назву „синергетика” або теорія самоорганізації порядку з хаосу (Г.Хакен, І.Пригожин, І.Стенгерс) і виконує функцію нового світоглядного принципу [4; 6; 7; 8-10; 16; 18].

Ґрунтовний науковий аналіз філософських напрямів, що проведений В.Лутаєм [6, 55-77], дозволяє визначити наступні вихідні філософські складові в освіті. По-перше, холистську філософію, з характерною для неї переоцінкою таких властивостей буття, як сталість, порядок гармонія, логос та загальні цінності. Представниками цього напрямку зовсім не враховувалися категорії змінності, хаосу, випадковості та індивідуальності. Існуюча сис-

тема освіти в соціалістичному суспільстві була побудована на методології філософського напрямку гармонійної цілісності і висувала ідеї пріоритету загально-цілісного принципу над особистісно-індивідуальним. Цей філософський напрям є актуальним і в наш час, його метою є створення цілісної теоретичної системи педагогічної діяльності на основі гармонійного вирішення всієї сукупності її суперечностей, проте він неспроможний забезпечити розв'язання всіх найважливіших проблем сучасної освіти. Головним недоліком холистської філософії, зазначає К.Попер, є перебудова всієї системи цілому відповідно до певного плану чи проекту та контроль з „ключових позицій”, що призводить до „тиранії” в системі освіти [13, 28-56].

По-друге, це розвиток плюралістично-релятивістського напрямку філософії освіти, який найважливішу увагу приділяє формування творчої особистості, розвитку її унікальних здібностей. Плюралістично-релятивістська методологія має переваги, що полягають у: 1) визнанні відносної істинності багатьох протилежних вихідних ідей; 2) глибшому освоєнні кожної галузі реального світу, спеціалізації людської діяльності, її результативності; 3) пристосованості до динамічного розвитку сучасного суспільства за рахунок визнання пріоритетної мети формування творчої особистості, яка здатна розв'язувати проблеми майбутнього [6, 35]. Проте і цей напрям має певні недоліки, що полягають у фрагментарності та відсутності синтетичного підходу, наголошує І.Пригожин.

По-третє, формується новий напрям філософії, який на основі синтезу ідей попередніх теорій намагається вирішити основні проблеми освіти, виступаючи в ролі методології освіти. Діалектичною методологією поєднання двох протилежних сторін буття: логосу (порядку) та хаосу, цілого і його елементів, загального й одиночно-унікального є філософія нестабільності, становлення якої відбувся на основі нової науки – теорії хаосу чи синергетики [7, 79]. Термін синергетика походить від старогрецького слова „синергія” – співдія, співпраця. За визначенням О. Чалого, „синергетика” є новою міждисциплінарною галуззю наукових знань, що вивчає процеси самоорганізації та впорядкування у відкритих неврівноважених системах різної природи” [9, 278].

Поняття «відкриті системи» ми знаходимо у концептуальних дослідженнях сучасного наукового дискурсу О.Князевій, С.Курдюмова, В.Лук'янець, О.Кравченка, Л.Озадовської, К.Поппера, У.Еко тощо. Автори зазначають, що в „науках про складність” навколишній всесвіт розглядається, як такий, що складається з двох типів динамічних систем – замкнених та

відкритих. Системи першого типу мають консервативний характер і є ізольованими від навколишнього середовища, одним із прикладів такої системи слугує планетарна система, у якій планети періодично і стабільно рухаються навколо зірки, що розташована в центрі системи. Відкриті системи пов'язані з навколишнім середовищем певними обмінними процесами і називаються дисипативними, що розсіюють енергію, речовину, інформацію і мають здатність до нелінійної еволюції. Причому, дисипативні системи, що самоорганізуються, відкриті для потоків обмінних процесів як з середини системи у навколишнє середовище, так і з зовнішнього середовища у саму систему [5, 256-259]. До таких систем і відносяться системи освіти.

Наукові пошуки в галузі педагогіки, визначення закономірностей педагогічної системи як однієї із складних існуючих систем, відкритих і нестабільних, не може здійснюватися без урахування методології синергетики:

1) Фундаментальною основою особливого типу синергетичної методології є визначення нової закономірності розвитку складних систем, що виявляється в зміні їх якості та структури при досягненні максимальної нестабільності (в точці біфуркації), в результаті чого виникає можливість їх подальшого розвитку у різних напрямках. За цих умов кожна окрема мікрофлюктуація здатна відігравати роль кінцевої субстанції, від якої залежить напрямок розвитку з одним певним результатом із нескінченної можливості цих результатів.

2) Самоорганізація є закономірною для всіх явищ, процесів та подій буття. Відкриття цієї властивості забезпечило розгляд усіх явищ реального світу як особливих форм її прояву, певних етапів її становлення [6, 36].

3) Для розвитку складних відкритих систем характерним є змагання двох протилежних сил - „утворюючої структури і руйнуючої їх” [7, 81].

4) Стала структура чи організація не може виникнути, якщо відсутній порядок (логіка) чи переважає хаос. Лише хаос на мікрорівні може бути не фактором руйнування, а тією силою, що виводить на атрактор і забезпечує еволюцію системи (від лат. *attractio* – притягувати), на тенденцію самоконструювання нелінійного середовища. У ролі атракторів часто виступають нові ідеї.

5) При досягненні нестабільними процесами максимуму не стаціонарності на мікрорівні спостерігаються відносно стабільні результати, що стають центрами мікроскопічних якісно стабільних систем, тобто порядку.

Ці системи нерідко виявляються більш високоорганізованими, ніж попередні, що розпалися. Таким чином, ми переконуємося, що си-

нергетичне бачення проектує погляд на систему освіти, якій притаманні самоорганізація, взаємопроникнення, наявність асиметричних структур, функціональна нестабільність. Як і в кожній складній системі, в системі освіти теж є протилежні тенденції, одні з яких складають позитивно-творчу основу і продукують цілісність її організації, та деконструктивні, що перешкоджають функціонуванню її елементів. Проте, ці протилежні атрибутивні тенденції є необхідними для саморозвитку будь-якої системи, оскільки їх взаємодія і визначає можливість та спрямованість розвитку. За свідченням результатів досліджень І.Пригожина, хаос стає відносним, а порядок, в тому числі певні закономірності, слід розглядати у взаємодії з цим відносним хаосом. Причому, розвиток синергетичної системи ґрунтується не на хаотичному розпаді основної структури, а не знищенні окремих частин, що не відповідають новим умовам і стали застарілими та еволюційно шкідливими. Подальше вивчення закономірностей функціонування системи освіти в умовах динамічності змін, її локально-специфічних особливостей із обов'язковими урахуванням не лінійності процесу розвитку допоможе усвідомити складні трансформаційні перетворення в системі освіти на сучасному етапі.

У філософії освіти, ми можемо ствердно відзначити той факт, що закономірності синергетики дозволяють виявити певну обмеженість педагогічних теорій, що ґрунтувалися на цілісності й постійності методів педагогічної діяльності, при цьому характерною була тенденція недооцінки значення їх змін та варіативності. Рациональність підходу до вирішення будь-яких конкретних проблем педагогіки забезпечуватиметься за умов, якщо освіта як складна система буде розвиватиметься на основі аналізу певних результатів прогресивних досягнень відповідно до мети (цілі) педагогічної дії. Якщо результат не відповідає меті, то певна педагогічна дія із утворюючої сили перетворюється у руйнівну, зазначає дослідник. За таких умов педагогічний процес потребує корекції відповідно до ціле покладання та ціле реалізації. Ураховуючи вище зазначене, ідеї синергетичної методології відіграють важливу роль у розвитку системи освіти, а саме вчення про педагогічні цілі та систему дидактичних методів (засобів), завдяки яким вона реалізується. Синергетичний підхід, за твердженням О.Чалого забезпечує більш ґрунтовну за суттю та повну за глибиною реалізацію основних дидактичних умов для організації навчально-виховного процесу на основі принципів науковості, систематичності, єдності конкретного та абстрактного, зв'язку теорії з практикою тощо.

Результати досліджень за педагогічної антропології Ф. фон Больова, Х.Зендкюлера, В.Пазенка. Переконають нас у тому, що використання синергетичного філософського напрямку проектує необхідність застосування принципу плюралізму (визнання багатоманітності буття та більш ніж однієї сутності), що тісно пов'язані з принципами справедливості, толерантності. У методологічному аспекті плюралізм забезпечує існування „рівноправних” відповідей на одне запитання, що можуть бути взаємовиключними або взаємодоповнюваними. У дослідженнях В.Пазенка підкреслюється той факт, що принцип толерантності є філософсько-етнічною вимогою і набуває загальнометодологічного значення. Н.Некрасова поняття „толерантність” характеризує як повагу, розуміння і прийняття різноманітних культур, форм, самовираження та виявлення людської індивідуальності [8, 30]. Погоджуючись із наведеним твердженням, необхідно відзначити, що саме толерантне ставлення до різних точок зору, перегляд категоріальних оцінок незвичайного і звичайного має стати базисною оцінкою та запорукою вирішення основних суперечностей у педагогіці. З цього приводу досить слушним є твердження В.Леонтьєва, який відзначив, що плюралістичний характер того чи іншого підходу „полягає не в одночасному застосуванні суттєво різних підходів, а в готовності переходити від одного типу інтерпретації до іншого” [18, 39]. Орієнтація на взаєморозуміння та взаємоповагу зумовлює формування полілогічної культури та діалогічної взаємодії суб'єктів навчальної діяльності на рівні між особистісною та професійною спілкування в системі освіти.

Зміна концептуальних підходів до пізнання та місця у ньому людини, визнання того, що дезорганізаційні процеси, що відбуваються у суспільстві, є природними, об'єктивними і складають необхідний елемент соціального розвитку, переконує нас у необхідності зміни пріоритетів виховання молодого покоління. У першу чергу це стосується формування такої особистості, яка здатна усвідомлювати свою роль і місце у сучасному житті, нести відповідальність за власну діяльність. Сфера освіти є однією із складових загальнолюдських цінностей, тому забезпечення високої якості освіти на її різних ланках однією з першочергових проблем, що потребує вирішення. Крім цього, через сферу освіти проходить кожна людина на різних етапах життєдіяльності, починаючи з дошкільного віку, і тому саме цим обумовлюється виключно важлива роль педагога в суспільному житті. Цілком очевидно, що освіта нині має стати однією з найбільш широких сфер людської діяльності, крім цього, освіта, особливо вища, що розглядається як голов-

ний, провідний фактор соціального та економічного прогресу, адже найважливішою цінністю та основним капіталом сучасного суспільства є людина-професіонал, яка здатна до творчого пошуку, вміє орієнтуватися в інформаційних потоках, може повноцінно жити і працювати в умовах динамічних змін.

Підсумовуючи викладене вище, доречно зробити наступні висновки.

- Аналіз наукових досліджень в галузі філософії та педагогіки дозволяє переконливо окреслити світоглядно-методологічні основи освіти для переходу до етапу сталого розвитку людства. Цей етап охоплює у економічні, екологічні і соціальні трансформації у житті суспільств. Вони охоплюють і систему освіти, яка становить важливу частину суспільного життя, виконує життєво важливу функцію і є фундаментальним резервом наближення гідного майбутнього.

- Освіта для сталого розвитку потребує інтенсивної глибинної модернізації на основі новітньої науки, техніки і технології навчання, орієнтованої до людиновимірних нелінійних, відкритих, дисипативних систем сучасної технологічної цивілізації.

- Методологічною основою реформування освіти для сталого розвитку, визначення закономірностей перебудови педагогічної системи виступає теорія синергетики, що визначає характерні особливості в розвитку системи освіти, якій притаманні функціональна нестабільність, самоорганізація, взаємопроникнення та нелінійність процесів розвитку. Це обумовлює значну варіативність розвитку системи освіти, ефективність якої повинна ґрунтуватися на аналізі результатів цілепокладання, цілереалізації та ціледосягнення.

- Зміна парадигми освіти в умовах переходу до сталого розвитку залежать від стратегічних завдань, суспільно-економічних та духовно-ціннісних перетворень, урахування пріоритетів суспільно-економічного, культурного та духовного відродження і полягає у визнанні освіти як провідного фактору розвитку особистості.

- Згідно з Програмою дій ООН на XXI ст. освіта повинна включати такі важливі компоненти як екологічне та економічне виховання, відповідати ліберальним, демократичним цінностям соціально-політичного життя, бути випереджаючою, безперервною, творчою, універсальною, орієнтованою на кращі національні загальнолюдські зразки.

- Базисною основою успішної реалізації освітніх нововведень для сталого розвитку має стати якісна підготовка педагогічних кадрів. Оцінка професіоналізму і компетентності сучасного фахівця повинна спиратися не лише на певні стандарти оволодіння ним профе-

сійними знаннями та практичними навичками, але й на його вміннях їх ефективного, творчого, використання при розв'язанні конкретних

завдань, забезпеченні продуктивної праці не лише сьогодні, але й у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В.П. Основні тенденції розвитку вищої освіти на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу) // Вища освіта України. – 2001. – № 1. – С. 11-17.
2. Вернадський В. Письма о высшем образовании в России // Постметодика. – 2002. – № 5-6. – С. 3-8.
3. Гончаренко С., Мальований Ю. Гуманізація і гуманітаризації освіти // Шлях освіти. – 2001. – № 2. – С. 2-7.
4. Кримський С.Б. Запити філософських смислів: Монографія. – К.: Стилос, 2003. – 239 с.
5. Лук'янець В.С., Кравченко О.М., Озадівська Л.В. Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури: Монографія. – К.: ЗАТ ВІПОЛ, 2000. – 302 с.
6. Лутай В.С. Реформування вищої освіти на основі становлення філософсько-методологічної науки. Рух на випередження // Вища освіта України. – № 2. – 2001. – С.33-43.
7. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти. – К.: Магістр-S, 1996. – 256с.
8. Некрасова Н.В. Проблемы культурологии образования // Профессиональное образование. – 2003. – № 10. – С.30.
9. Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз: Монографія / За ред. Кременя В.Г. – К.: Наукова думка, 2003. – 853 с.
10. Пазенок В.С. Філософія і право // Проблеми філософії і права. – Київ-Чернівці: Рута, 2003. – Т. 1. – С. 52-55.
11. Педагогика: Педагогические теории, системы, технологии: Учеб. для студентов высших и средних учебных заведений за общей ред. Смирнова С.А. – М.: АCADEMA, 2003. – 510 с.
12. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. – К.: Слово, 1997. – С. 126.
13. Поппер К. Ницета историзма // Вопросы философии. – 1992. – №9. – С. 28-56.
14. Пригожин И. Природа наука и новая реальность // Философия и жизнь. – 1991. – № 7. – С. 33-37.
15. Сидоренко О. Проблеми гуманізації та гуманітаризації в освітній реформі в Україні // Вища Освіта України. – 2001. – С.63-67.
16. Стенгерс И., Пригожин И. Порядок из хаоса (новый диалог человека с природой). – М.: Наука, 1986. – 386 с.
17. Фуллан М. Сили змін. – Львів: Літопис, 2001. – 162 с.
18. Цвєтков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – управління – бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія. – К.: Знання, 2001. – 248 с.
19. Эко У. Открытое произведение. Форма и неопределённость в современной поэтике. – СПб.: Академический проект, 2004. – С. 95-100.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2007 р.